

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:81.

**DİLÇİLİKDƏ “REALI” DİL HADİSƏSİNİN ELMİ-NƏZƏRİ TƏDQIQI
MƏSƏLƏLƏRİ**

Adıgözəlova Nübubət Nizami qızı
Gəncə Dövlət Universiteti, dissertant
Adigozelovanububet@gmail.com

Xülasə: *Koqnitiv dilçilik XX əsrin sonlarında meydana gəlmişdir. Hələ XIX əsr dilçiliyinin ilkin nəzəri problemlərində koqnitiv dilçiliyin predmetinə rast gəlinir. Koqnitiv dilçiliyin predmeti haqqında İ.A.Boduen de Kurtenenin də fikirləri olmuşdur. O hesab edirdi ki, dil təfəkkürünə əsaslanaraq dünyada mövcud olan və olmayan bütün varlıqlar haqqında dil biliklərini müəyyən etmək olar. Koqnitiv problemlərin araşdırılması XX-ci əsrin ikinci yarısında ABŞ və Qərbi Avropada ən intensiv şəkildə aparılmışdır. Burada ilk növbədə anglo-amerikan lingvistik koqnitivizminin nümayəndələri olan M.Conson, C.Fillmor, G.Harman, C.Lakoff, D.Laytfut, M.Minski, S.Rid, R.Şepard kimi alimlərin əsərlərini qeyd etmək yerinə düşər.*

Azərbaycanda Ə.Ə.Rəcəbli, F.Y.Veysəlli, A.A.Abdullayev, M.B.Əsgərov, G.İ.Yusifova, H.İ.Quliyev, E.Ə.Əliyeva, A.B.Bünyatova kimi dilçi alimlərinin elmi əsərləri koqnitiv dilçiliyin problemlərinə həsr edilib. Bu məqalədə sözün əmələ gəlməsi prosesi araşdırılır, “konsept” və “termin” anlayışı açılır, “reali” termininin tədqiqinin tarixi inkişafı öyrənilir, müxtəlif dilçilərin fikirləri ümumiləşdirilir və nəticədə bizim anlayışımızda realilərin tərifı verilir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, söz yaradıcılığı, konsept, xüsusi adlar, termin, reali.

Key words: cognitive linguistics, wordbuilding, concept, proper names, term, realis.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, словообразование, концепт, имена собственные, термин, реализ.

Dünya dilçiliyində söz yaradıcılığının nəzəri problemləri bir çox məşhur dilçilərin tədqiqat obyektı olmuşdur. Ümumi dilçilikdə söz yaradıcılığı gah müxtəlif bölmələrin tərkibində, gah da müstəqil bir bölmə kimi öyrənilmişdir. Türkologiyada söz yaradıcılığının yeri hələ tam müəyyənləşməmiş qalır [3, s.11-12]. Rusiyada koqnitiv problematıkası bir sıra əsərlərlə təmsil olunur. Bunlar arasında A.A. Zalevskaya, Y.S. Kubryakova, N.N. Boldırev, Y.S. Stepanov, V.Z. Demyankov, A.P. Çudinov, V.V. Krasnıx, V.A. Maslova, İ.A. Sternin, A.N. Lisenko, N.A. Kulçitskaya, V.A. Levçenko, Z.D. Popovanın əsərlərini qeyd edə bilərik. Rus alimlərinin əsərlərində koqnitiv aspektdə leksik və frazeoloji semantika, paremiologiya, mətn dilçiliyi və məntiqi təhlil problemləri əsasən tədqiq olunur. Koqnitiv fikirlərin formalaşmasından danışırıqsa, qeyd etmək lazımdır ki, müasir koqnitiv dilçiliyin konsept kimi fundamental anlamının tərifı rus filosofu S.A. Askoldovun əsərlərində rast gəlinir.

Tədqiqat maraq dairəsini ümumiləşdirməyə cəhd etsək, məlum olur ki, indiki mərhələdə koqnitiv dilçilik insanın dünyanı dil, yəni beyin fiziologiyası problemlərinə toxunmadan, biologiya, fiziologiya, neyrofiziologiya, psixologiya kimi elmlərin fundamental məsələlərini əhatə etmədən, və dil vasitəsilə dərk etmə mexanizmini bilmək iddiası ilə çıxış edir. Lingvistika ümumi koqnitiv dilçilik elminin dairəsində sadalanan elmlərlə eyni obyektə malik

olmaqla öz subyektini müəyyən etməyə çalışır. XX əsrin 90-cı illərindən etibarən koqnitiv dilçiliyin sürətli inkişafı diqqət çəkir və tədricən dilçiliyin bütün sahələrində koqnitiv yanaşma ön plana çıxır. Sözyaratma nəzəriyyəsinin inkişaf tarixi göstərir ki, əvvəlcə söz formalaşdırma modellərinin bir inventarı tərtib edilmiş, sonra söz yaratmaq üçün ciddi məntiqi qaydalar tərtib olunmuş və bu qaydalar insanın zehni fəaliyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Koqnitiv-diskursiv paradigma çərçivəsində, sözün şifrəsini açmaq və yaratmaqla bağlı intellekt prosesləri üç növ düşüncə prosesi ilə əlaqələndirilir...[3, s.14].

Tamamilə doğrudur ki, "Koqnitiv dilçilik çərçivəsində terminologiya... cəmiyyətdə dünya haqqında formalaşmış elmi təsəvvürləri əks etdirir...Koqnitiv yanaşma baxımından terminoloji informasiya dildə obyektivləşmiş semantik informasiyadır, yəni terminoloji informasiya əksər hallarda dildə ümumiləşmiş formada ifadə təmsil edən elmi informasiya ilə üst-üstə düşür"[1, s.113-114]. Metaforik təfəkkürün semio-koqnitiv inkişaf perspektivlərini araşdırarkən anlaşılmazlıq strategiyasının inkişafı da maraq doğurur. Təfəkkürün iki növü mövcuddur: ritorik və üslubi. İnsan təbiətinin ritorik təfəkkürü ətraf-ələmin dərkində ritorik konseptualizasiya vasitəsi ilə üzə çıxır. Bədii-fəlsəfi təfəkkür hadisəsi və mənəvi-psixoloji qabiliyyət əlaməti də müşahidə olunur.

Konseptin müxtəlif cür şərhinə baxmayaraq, tədqiqatçılar eyni fikirdədirlər ki, konsept şərti mental strukturdur. O, koqnitiv statusa malikdir və təfəkkürsüz mövcud deyil. Konseptin mürəkkəbliyi onun dil və təfəkkür arasında ikitərəfli əlaqəsindədir, yəni təfəkkür kateqoriyası dil kateqoriyalarında reallaşır və onlarla müəyyən edilir; mədəniyyət konsepti müəyyənləşdirir [5, s.55]. Konsept bir dil faktı olaraq xalqın tarixini ifadə edən, dildə leksik məna adlandırılan, insanın həyatının mental, mənəvi, ictimai və fiziki cəhətlərini əks etdirən, dildə öz nüvəsi və xüsusi əhatəsi olan, dilin deylik sisteminin vasitələri ilə mənalandırılan mürəkkəb anlayışdır. Konseptin koqnitiv dilçilik və konseptual təhlil çərçivəsində aparılan təhlil metodikası tədqiqatlar sistemə əsaslanır. Bu sistem sözün məna potensialının aydınlaşdırılmasını tələb edir [5, s.83].

Müxtəlif dillərdə mövcud olan eyni anlayışlar bir-birindən o qədər də fərqlənmir. Əsas fərqlər koqnitiv səviyyədə, yəni praktik həyatı biliklər səviyyəsində mövcud olur. Qeyd etmək lazımdır ki, konseptuallaşma probleminə yanaşma müxtəlifliyi linqvistikada konseptuallaşma məsələsinin qoyuluşu ilə də bağlıdır. Hər cür konseptuallaşmada dil öz rolunu oynayır.

A. Qurbanov xüsusi adları araşdıraraq yazıb ki, "xüsusi adların bir qrupu kimi öyrənilən tayfa, qəbilə, xalq, millət adları dilçilikdə etnonim termini ilə ifadə olunur. Onomalogiyanın etnonimlərdən bəhs edən yarımşöbəsi etnonimiya adlanır" [2, s.207].

S.A. Sadıqova doğru qeyd edir: "Terminologiya, onun nəzəri və praktik problemləri oxşar dil hadisələri olmaqla ədəbi dilin inkişaf tempi ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Bu baxımdan termin və terminologiya problemi ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə daxildir" [4, s.22].

Terminologiyanın yaranması XX əsrin sonunda qloballaşma prosesində mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə siyasi, diplomatik, elmi-texniki, iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafı ilə ortaya çıxan peşəkar ünsiyyət problemlərinin həlli zərurətindən irəli gəlir. "Terminologiya" termini alman elmində kök salmışdır və "Terminologiewissenschaft" və "Terminologielehre" alman terminlərindən nümunə götürərək yaradılmışdır.

Terminologiya insan həyatının və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində təriflərin, sistemlərin və alt sistemlərin, müxtəlif təyinatların nəzəri əsaslarını öyrənir. Terminologiya biliyin müxtəlif fənn sahələrinin elmi və təhsil nəticələrinin cəmiyyətə ötürülməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Bir tərəfdən, ona elmi və tədris fənlərinin mövzu sahəsinin xüsusiyyətlərini ifadə etmək funksiyası, digər tərəfdən isə, əldə edilmiş nəticələri potensial istehlakçılara və

birbaşa və ya dolayısı ilə bu nəticələrdən təsirlənən sosial qruplara ötürmək funksiyası həvalə edilmişdir. Terminologiya təkcə linqvistik cəhətdən düzgün deyil, həm də koqnitiv, kommunikativ, dəyər yönümlü və sosial yönümlü olmalıdır. Əks halda onun ictimai inkişaf prosesində uğurlu fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Müasir zamanda “termin” sözünün özü beynəlxalq kontekstdə geniş yayılmışdır. *“Termin koqnitiv-diskursiv paradıqm çərçivəsində professional kommunikasiya və koqnisiyanın qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi yaranmış, referent haqqında informasiyanı özündə ehtiva edən və müəyyən terminlər sistemində işlənən dil işarəsi kimi şərh edilir. ...terminin nominativ funksiyası xüsusi biliyin dil vahidində qeydə alınmasında bürüzə verir, yəni o, həmin bilik predmetini adlandırır, çünki belə adlandırma olmadan xüsusi sahələrdə idrak və fəaliyyət mümkün deyildir”*[1, s.114].

İctimai həyat dilçilik elminin qarşısında mahiyyətə aktual, həlli baxımından son dərəcə çətin və mürəkkəb olan bir sıra problemlər qoymuşdur. Ta qədim zamanlardan başlamış zamanəmizə qədər mədəniyyətlə bağlı olan leksik vahidlər – realilər dünyanın bir çox dilçilərinin nəzər diqqətini cəlb etmiş və bu haqda müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır.

N.Ç.Vəliyeva yazır ki, *“..müasir zamanəmizdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Məsələn, kütləvi informasiya vasitələri, internet, tele-radio yayımları, sosial-kulturoloji amillər. Kütləvi informasiya vasitələri ən geniş yayılmış və hər tərəfli məlumatla insanı təmin edən vasitələrdir. Məhz bu vasitələrlə dünyanın istənilən yerində baş verən hadisələr, müxtəlif yerlərin mədəniyyətləri, yaşayış tərz, problemləri və s. ilə ən qısa vaxt və məkan ərzində tanış oluruq”* [6, s.288].

Son illərdə dilçilik sahəsində indiyə qədər işlənməmiş mövzular üzərində elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi diqqəti cəlb edir. Belə mövzulardan biri də müxtəlif sistemli dillərində olan realilər ilə bağlıdır. L.V.İvinə sahə terminlərin linqvokoqnitiv əsasını təhlil edib. L.V.İvinəyə görə *“elmin, xüsusi biliklər sahəsinin və fəaliyyət sahəsinin əsas vahidi termin obyekt və prosesləri adlandırmaqla yanaşı, həm də eyni zamanda ətraf dünyanın dərk olunması vasitəsi kimi xidmət edir”* [16, s.14].

N.Ç.Vəliyeva “İzahlı Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca Kommunikasiya Terminlər Lüğəti”ndə Birmingem məktəbi haqqında məlumat verib. O qeyd edir ki, “Birmingem məktəbi cəmiyyətdə kütləvi mədəniyyətin rolunu tədqiq edir. bu məktəbin nüfuzlu nümayəndələrindən biri G.S.Xoll sayılır. Onun və davamçılarının tədqiqat işlərində kütləvi mədəniyyətin və müxtəlif ictimai strukturlarının (gənclik, əməkdaşlar, etnik azlıqlar və s. subkulturlarının) qarşılıqlı əməkdaşlığı prosesində kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV-in) rolu əsaslı şəkildə təhlil edilir. Bununla belə kütləvi mədəniyyətinin pozitiv, integrativ rolu xüsusən vurğulanır” [7, s.30]. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, realilərin sərhədləri ciddi şəkildə müəyyən edilmir. Həm realilər, həm də terminlər kimi təsnif edilə bilən kifayət qədər leksik vahidlər mövcuddur. Bəzi dilçilər öz əsərlərində “termin-reali” anlayışından istifadə etmişlər. Lakin bu anlayışları qarışdırmaq olmaz. Terminlər hədəf dildə tam ekvivalentləri olan bir neçə dil vahidinə aiddir. Əsasən, terminlər milli koloritdən məhrumdur. Realilər ekvivalentsiz lüğət sinfinə daxildir. Realilər mövcud olan dildə formalaşdığı xalqa məxsusdur, termin isə bütün bəşəriyyətin nailiyyətidir. Realilər, terminlərdən fərqli olaraq, müəyyən bir insanın ifadə etdiyi fenomen və ya mövzu ilə tanışlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq, əksər hallarda bədii ədəbiyyatdan və ya kütləvi informasiya və media kanalları vasitəsilə digər dillərə nüfuz edir. Realilər daha çox bədii ədəbiyyat və qəzet jurnalistikası ilə əlaqəlidir. Bəzən realilər elmi mətnə istifadə olunduqda termin rolunu oynayır. XX-ci əsrin 50-ci illərinin əvvəllərindən dilçilər milliliyin daşıyıcısı kimi realilər haqqında danışmağa başlayıblar. İlk gündən bu günə kimi dilçi alimlər arasında “realilər” anlayışının tərfi ilə bağlı fikir ayrılıqları olmuşdur. Bu,

dilçi alimlərin əsərlərində yekdil fikrin olmaması ilə bağlıdır. Müasir mənada “reali” termini 1952-ci ildə elmi istifadəyə daxil edilmişdir və o vaxtdan bəri onun semantikasi müntəzəm olaraq yeni məzmunla tamamlanır [19, s.281]. İlk növbədə realilərin dəqiq tərifini verməklə yanaşı, onların dildə yaranma səbəbini də müəyyən etmək lazımdır. Bir çox dilçilər bu fenomenin təriflərini verirlər. Mədəniyyətə aid olan sözləri dilçilər fərqli şəkildə adlandırırlar. Bəzi müəlliflər belə növ sözlərə “kulturonim” deyir. Lakin biz kulturonimləri realilərdən fərqləndiririk.

Əvvəlcə bu termin əsasən dilçi-tərcüməçilərin - L.N.Sobolev (1955), S.Vlahov, S.Florin (1980), A.E.Suprun (1958) və başqalarının tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasına həsr olunmuş əsərlərində istifadə edilmişdir [19; 14; 20]. Sonralar bu termin leksikologiya, üslubiyyət, linqvodidaktika, ölkəşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq və mədəniyyətlərarası ünsiyyət kurslarında getdikcə daha çox tələbat tapdı. Bu yanaşma ilk növbədə O.S. Lilikoviç, M.L.Vaysburdun (1972) əsərlərində, E.M. Vereşşaqin və V.Q. Kostomarov (1980,1983), G.D. Tomaxinin (1997), S.G. Ter-Minasova (2000), N. Novikova (2003) kitablarında öz əksini tapmışdır. Realiləri regionşünaslıq nöqteyi-nəzərindən nəzərə alaraq, M.L.Vaysburd onları ölkənin ictimai-mədəni həyatında, ictimai təşkilat və qurumlarda baş verən hadisələr, adət-ənənələr, məişət əşyaları, tarixi şəxsiyyətlərin adları, o cümlədən bir-birindən fərqli və təsnif edilə bilməyən faktlar kimi şərh edir. Tədqiq olunan bu linqvistik fenomenin belə dərk edilməsi realilərin hüdudlarını həddən artıq genişləndirir və söz ehtiyatının bu təbəqəsini nəhəng edir [12]. Y.V. Breus bu növ sözlərə belə tərif verir: *“Realilər müəyyən xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənələri, tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı anlayışlardır”* [11, s. 95]. V.S. Vinoqradov hesab edir ki, *“... bu, təsadüfən baş vermir, çünki bilik bir mövcudluq formasına malik olan anlayışlarda şifahi formada qeyd alınır”* [13, s.37]. L.S. Bərxudarov *“başqa dildə danışan insanların praktik təcrübəsində mövcud olmayan obyektləri, anlayışları və vəziyyətləri ifadə edən”* sözlərə realilər adlandırırlar [9, s.95]. Burada o, yalnız müəyyən bir xalqa xas olan müxtəlif növ maddi və mənəvi mədəniyyət obyektlərini bildirən sözləri ehtiva edir. T.A.Kazakovanın realilər haqqında verdiyi tərifini nəzərə almaq lazımdır: *“Realilər – mənbə mədəniyyəti üçün xarakterik olan və tərcüməçi mədəniyyətə nisbətən az və ya ümumiyyətlə məlum olmayan milli-mədəni obyektlərin adlandırılmasıdır”* [17, s.72]. A.D.Şveytser *“Tərcümə nəzəriyyəsi”* əsərində realilərin tərifini bu formada izah edir: *“realilər – tarix, mədəniyyət, iqtisadiyyat və gündəlik həyatla əlaqəli obyektlər və ya hadisələr”*dir [21, s.250]. V.N.Komissarov *“A Manual of translation from English into Russian”* adlı əsərində qeyd edir: *“İndiki vaxtda praktiki tərcüməçi ən çox mənbə mətnində bəzi yeni yaranan sözlərlə qarşılaşdıqda və ya tərcümə ictimaiyyətinə məlum olmayan obyekt və ya hadisələrin adları ilə (“realilər” adlanır) məşğul olduqda belə üsullara müraciət etməli olur”* [18, s.16]. “Realı” terminin lüğət tərifinə müraciət edək, çünki onsuz realilərin koqnitiv xüsusiyyətlərinin təhlili tam olmayacaq. T.F. Efremovanın redaktoru olduğu müasir izahlı lüğətdə realiya maddi mədəniyyət obyektləri və ya hadisələri, etnomilli xüsusiyyətlər, adət-ənənələr, rituallar, habelə digər dillərdə adətən leksik ekvivalenti olmayan tarixi faktlar və ya prosesləri bildirir [15].

Dilçilik terminləri lüğətinə görə, realilər maddi mədəniyyət obyektləri olduğu kimi, klassik qrammatikada da xarici dilçiliyin öyrəndiyi müxtəlif amillər, məsələn, müəyyən ölkənin dövlət quruluşu, bu xalqın tarixi və mədəniyyəti, müəyyən bir dilin daşıyıcıları tərəfindən həyata keçirilən dil təmaslarıdır... [8, s.381]. Bəzi hallarda “realilər” – “realılıqlar” termini ilə səhv salınır. S.A.Sadıqova *“İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti”*ndə realılıqlar termininin izahını verib. Ona görə: *“Realılıqlar – gerçəklikdə mövcud olan. Dialektik*

materializmdə realizm termini iki mənada işlənir: 1. Obyektiv realizmin özünün müxtəlif növlərinin cəmində; 2. Bütün mövcud olanlar, maddi aləm və onun bütün ideal məhsulları. Reallıqlar kriteriyası obyektlərin, proseslərin, hadisələrin, faktların, hərəkətlərin və s. Cəmidir” [4, s.240]. Beləliklə, “reallıqlar” – ictimai-siyasi termindir. Realilər – mədəniyyət və tarixlə bağlı lingvistik termindir.

Şübhəsiz ki, “terminologiyanın indiki dönəmin inkişafı lingvistik müstəvidə paradigmə dəyişməsinin birbaşa təsiri altında terminlərin koqnitiv funksiyası üzə çıxır. Koqnitiv funksiya termini predmetlərin mahiyyətinin və obyektiv gerçəklik hadisələrinin və insanın daxili dünyasının dərkini uzunmüddətli nəticəsi, xüsusi konseptin verballaşması kimi təyin edir. Hazırda termin koqnitiv baxımından idrakı reallaşdıran diskursun nəticə kimi təsvir edilir. Bu prosesdə termin xüsusi biliyə adekvatlığının uzunmüddətli yaxınlaşmasının nəticəsini təmsil edir”. Belə ki, “koqnitiv terminologiya paradigmində termin elmi kommunikasiya və peşə-elmi fəaliyyəti prosesində xüsusi bilikləri cəmləşdirən informasiya-koqnitiv struktur kimi başa düşülür....Termin alınmış informasiyanı öz məzmununda möhkəmləndirərək dərk etmə vasitəsinə çevrilir” [1, s.114-115].

Yuxarıda qeyd edildi ki, “reali” termininin statusu ilə bağlı sual əksər hallarda tərcümənin əsaslarına dair əsərlərdə, xüsusən də qeyri-ekvivalent leksikanın tərcüməsi zamanı qaldırılır. Bunu onunla izah etmək olar ki, mədəniyyətin unikal elementlərini və hadisələrini qeyd etmək üçün müəyyən bir hadisənin orijinallığı və xüsusiyyəti əks olunacağı bir ekvivalent lazımdır. Başqa mədəniyyət belə bir “güzgü” rolunu oynayır. Müqayisə zamanı mövcud olan və olmayan müqayisə edilən dillərin və mədəniyyətlərin hər birinin spesifikliyini təşkil edən mədəni əhəmiyyətli anlayışlar aşkar edilir.

Yuxarıdakı realilərin təriflərini ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, realilər – xarici dilin xüsusi elementlərini ifadə edən və tərcümə edilən dildə ekvivalentləri olmayan xarici dilin bütün dil vahidləri daxildir.

Bu biliklərə əsaslanaraq, çalışdıq realilərin təsnifini verək. Bizə görə, **realilər – maddi mədəniyyətin obyekt və ya hadisələrini, etno-milli xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, ritualları, habelə tarixi faktları və ya prosesləri bildirən və adətən başqa dillərdə leksik ekvivalenti olmayan leksemlərdir.** Dilçilər arasında belə fikir var ki, xarici dilin lüğət tərkibinə daxil olunan realilər dəfələrlə təkrarlananda öz statusunu itirir və alınma sözə çevrilir. Realilər öz statusunu itirmək üçün onu başqa sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətini, yəni milli koloritini itirməlidir. Belə olan halda bu bəyanatı beynəlxalq miqyasda geniş yayılmış realilərə - beynəlxalq realilərə aid etmək olar. Beynəlxalq realilərə milli xörəklərin, milli mədəniyyət obyektlərinin adları, pul vahidləri, məsələn, “dollar” və “avro” öz spesifik koloritini itirmədən bütün dünyada dövriyyədədir, habelə dövlət quruluşu ilə bağlı realilər daxildir. Lakin alınma sözə çevrilən realilər milli kimliyini itirmir, məsələn, bütün dünyada geniş yayılan, müasir Azərbaycan dilində gündəlik istifadə edilən “menecer, broker, koordinator, logistik, stəndap(-çı), layk” kimi sözlər mövcuddur. Bu sözləri işlədəndə biz “Qərb” koloritini hiss edirik. Beləliklə, alınma prosesi baş verəndə bir çox realilər öz milli kimliyini, yəni milli-mədəni spesifikasını saxlayır.

Bəzi dilçilər sözlərin oxşar kateqoriyalarını müqayisə edərək realiləri və xüsusi adları eyniləşdirir. V.S. Vinqradov və M.L. Vaysburd realilər kateqoriyasına xüsusi adları daxil edirlər. S. Vlahov və S. Florin realiləri ekvivalentsiz lüğət sinfi hesab edirlər. Onlar iddia edirlər ki, bayramların və nağıl məxluqlarının adları müxtəlif şəraitdə həm realilər, həm də xüsusi adlar sayıla bilər. S. Vlahov və S. Florin orfoqrafiyanın qaydalarını nəzərə alınmaqla belə sözləri bu və ya digər qrupa ayırmağı təklif edirlər. Onların fikrincə, məsələn, “Дед

Mopoz”, o cümlədən “Santa Klaus”, “Şaxta baba” kimi, nağıl personajlarını xüsusi adlar kimi təsnif etmək lazımdır, məsələn, yolka oyuncağı olan “şam ağacı” və “Şaxta baba” realilərdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu cür orfoqrafiya qaydaları müəyyən edilməyib. Müxtəlif sistemli dillərin fərqli lüğətləri bu tip xüsusi adlar üçün müxtəlif orfoqrafiya variantları təklif edir. Tədqiqat işi göstərdi ki, bəzi xüsusi adlar və realilər arasındakı sərhədlər dəqiq deyil. Bununla belə, xüsusi adlar öz təbiətinə görə realilər və digər lüğət qatlarından fərqlənir. Ümumiyyətlə, belə leksik vahidlər başqa dilə keçdikdə, onların ilkin səslənməsi qorunub saxlanılır. Bu, xüsusi adın spesifik semantik quruluşu ilə bağlıdır. Təhlil zamanı aydın oldu ki, “lingvistik termin” və “reali” anlayışlarının fərqləndirilməsi milli obyekt və anlayışları (təbii faktlar, artefaktlar, mentefaktlar) bildirən dil vahidlərinin sistemli təsviri və təsnifatının vəzifələrindən biri kimi qəbul edilə bilər. Onun həlli dilçiliyin xüsusi terminologiyası, sosiolingvistika, tərcümə nəzəriyyələri (realilərin tərcüməsi, peşəkar sözlərin və dialektizm problemləri, dildə boşluqların kompensasiyası, milli koloritin qorunması problemləri) kimi sahələri üçün nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemin tədqiqi həm də xüsusi terminoloji sahələrin tədqiqi, habelə ikidilli lingvomədəni lüğətlərin xüsusi növünün yaradılması üçün real praktik əhəmiyyətə malikdir ki, onların da məqsədi bu cür leksik vahidlərin mənasını dəşifrə etmək və ənənəvi milli mədəniyyət ilə bağlı xarici dilin öyrənilməsinə təşviq etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Bəhmənli, Z.F. Azərbaycanda terminoqrafiyanın yaranması və inkişafı. F.f.d.e.d.al.ü.t.e.diss., – Bakı, – 2023. – 145 s.
2. Qurbanov, A.M. Ümumi dilçilik. – Bakı: Maarif, – 1989. 2 cildə, – I c. – 568 s.
3. Mahmudova, Q.Ç. Müasir türk dillərində söz yaradıcılığı. Elmlər dok.e.d.a.ü.t. ed. Dis-nın avtoreferatı, – Bakı, – 2023. – 53 s.
4. Sadıqova, S.A. Azərbaycan terminoqrafiyasının konseptual əsasları. – Bakı: “Optimist” MMC çap mərkəzi, – 2023. – 704 s.
5. Salamova Z.S. Dildə “gözəllik” konseptinin leksik-semantik sahəsi. F.f.dok. e.d.a.ü.t.o.dissı, – Bakı, – 2023. – 130 s.
6. Vəliyeva, N.Ç. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı. – Bakı: Avropa, – 2017. – 482 s.
7. Vəliyeva, N.Ç. İzahlı Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca Kommunikasiya Terminlər Lüğəti. – Bakı: Vətənoğlu, – 2018. – 352 s.
8. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. М.Едиториал УРСС, 2004.576 с
9. Бархударов, Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: ИМО, – 1975. – 240 с.
10. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Количественность в языковом мышлении // Избранные труды по общему языкознанию. – Ч.2. – М.: Изд-во АН СССР. – 1963. – с.311-324.
11. Бреус, Е.В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский: Учебное пособие. 2-е изд., испр. И доп. – М.: Изд-во УРАО, – 2000. – 208 с.
12. Вайсбург М.Л. Реалии как элемент страноведения. // РязР. № 3. – 1972. – с. 98-100.
13. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М.: Изд-во Московского Университета, – 2001. – 224 с.
14. Влахов, С. Непереводимое в переводе. Реалии. / С.Влахов, С.Флорин. – М.: Международные отношения, – 1980. – 343 с.

15. Ефремова, Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. В 2 томах. – Т.2: П-Я. – М.: Русский язык, – 2000. – 1088 с.
16. Ивина, Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых термино-систем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования). – М.:Академ. проект, – 2003. –304 с.
17. Казакова, Т.А. Практические основы перевода.М.: СПб.: Издательство Союз, –2001. – 178 с.
18. Комиссаров, В.Н., Коралова А.Л. Практикум по переводу с английского языка на русский. A Manual of translation from English into Russian. М.:Высшая школа. 1990.128 с.
19. Соболев, Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский. – М.: Издательство Литературы на иностр. Яз., – 1952. – 402 с.
20. Супрун, А. Е. Экзотическая лексика. – М.: ФН, № 2, – 1958. – 231 с.
21. Швейцер, А.Д. Перевод и лингвистика (газетно-информационный и военно-публицистический перевод). – М.: Воениздат, – 1973. – 280 с.

ISSUES OF SCIENTIFIC AND THEORETICAL STUDY LINGUISTIC PHENOMENON OF “REALIA” IN LINGUISTICS

Adigozalova Nububat Nizami

Summary

Cognitive linguistics emerged in the late XX-th century. The subject of cognitive linguistics can still be found in the original theoretical problems of linguistics in the XIX-th century. I.A. Baudouin de Courtenay spoke on the subject of cognitive linguistics. He believed that on the basis of linguistic thinking it is possible to determine linguistic knowledge about all creatures that exist and do not exist in the world. Research on cognitive problems was most intensively carried out in the United States and Western Europe in the second half of the XX-th century. Here, first of all, it is appropriate to mention the works of such scientists as M. Johnson, J. Fillmore, G. Harman, J. Lakoff, D. Lightfoot, M. Minsky, S. Reed, R. Shepard, who are representatives of the Anglo-American linguistic cognitivism.

In Azerbaijan, the scientific works of such philologists as A.A.Rajabli, F.Ya.Veysalli, A.A.Abdullaev, M.B.Askerov, G.I.Yusifova, H.I.Guliyeva, E.A. Aliyeva, A.B.Bunyatova are devoted to the problems of cognitive linguistics.

This article examines the process of word formation, reveals the notion of “concept”, “term”, studies the historical development of the study of the term “realis”, summarizes the opinions of various linguists, and gives a definition of realia in our understanding.

ВОПРОСЫ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВОГО ФЕНОМЕНА «РЕАЛИЙ» В ЛИНГВИСТИКЕ

Адыгезалова Нубубат Низами кызы

Резюме

Когнитивная лингвистика возникла в конце XX века. Предмет когнитивной лингвистики до сих пор можно найти в первоначальных теоретических проблемах лингвистики XIX века. аИ.А. Бодуэн де Куртенэ высказывался о предмете когнитивной лингвистики. Он считал, что на основе языкового мышления можно определить языковые знания обо всех существах, существующих и не существующих в мире.

Исследование когнитивных проблем наиболее интенсивно проводилось в США и Западной Европе во второй половине XX века. Здесь, прежде всего, уместно упомянуть работы таких ученых, как М. Джонсон, Дж. Филлмор, Г. Харман, Дж. Лакофф, Д. Лайтфут, М. Мински, С. Рид, Р.Шепард, которые являются представителями англо-американского лингвистического когнитивизма.

В Азербайджане проблемам когнитивной лингвистики посвящены научные труды таких филологов, как А.А.Раджабли, Ф.Я.Вейсаллы, А.А.Абдуллаев, М.Б.Аскеров, Г.И.Юсифова, Х.И.Гулиева, Э.А.Алиева, А.Б.Бунятова.

В данной статье рассматривается процесс словообразования, раскрывается понятие концепта, термина, изучается историческое развитие исследования термина “реалия”, обобщаются мнения различных лингвистов, и дается определение реалии в нашем понимании.

*Rəyçi: ADU-nun professoru, filologiya elmlər doktoru Nigar Çingiz qızı Vəliyeva
Praktik xarici dillər kafedrasının 15 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 5 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 22 noyabr 2024-cü il*